فصلنامه ایران‌شناسی
Irānshenāsi
Journal of Iranology

میراث جهانی ملموس ایران
با نگاه به باغ‌های ایرانی ثبت‌شده در فهرست میراث جهانی

تورج خسروی جاوید
دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مرمت بناهای تاریخی
دانشگاه آزاد اسلامی

چکیده

آثار تاریخی منعکس‌کننده فرهنگ، هنر و باورهای جوامع انسانی هستند. دارا بودن آثار تاریخی و هنری بیشتر، غنی‌تر و متنوع‌تر، نشانه بلوغ فکری (فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی) و ثبات یک جامعه در فاصله‌ای کوتاه یا بلند از زمان است. آثار تاریخی به‌حق ثروت‌های فرهنگی جوامع کنونی به شمار می‌آیند و جوامعی که از این ثروت بهره‌مندترند، به گذشته و تاریخ خود بیشتر می‌بالند. دارا بودن آثار تاریخی وظیفه دشوار حراست از آنها را بر دوش جوامع می‌گذارد و ضرورت حفظ این آثار دغدغه جوامع بشری است. این آثار هویت یک ملتند که باید حفظ و همانند امانتی گرانبها به نسل‌های بعدی جوامع منتقل شوند. ایران از اولین کشورهایی بود که عضو سازمان میراث جهانی یونسکو شد. سازمان میراث جهانی یونسکو متولی اصلی صیانت و نگهداری از آثار برجسته جهانی است و هر اثری که به فهرست میراث جهانی راه می‌یابد، تحت حفاظت و حمایت مالی و فنی این سازمان قرار می‌گیرد. ۲۴ اثر تاریخی ایران تا کنون در گوشه و کنار کشور طرح‌اندازی و ثبت جهانی شده‌اند. استان‌های فارس، خوزستان، کرمان و اصفهان سهم بیشتری از این گنجینه‌های ثبت‌شدهٔ بشری دارند. باغ‌های ایرانی به‌عنوان یکی از مجموعه های زنجیره‌ایِ ثبت‌شده؛ از آثار باارزش هنر، معماری و فرهنگ ایرانی هستند که هنر، معماری و فرهنگ کشورهای دور و نزدیک را نیز تحت تأثیر خود قرار داده‌اند.

واژگان کلیدی

میراث جهانی، میراث فرهنگی، میراث ملموس، بناهای تاریخی، باغ ایرانی.

Iran's Tangible World Heritage; with a Glance at the Registered Iranian Gardens in the World Heritage List

Tooraj Khosravi Javid
M. A. Graduate, Restoration
Islamic Azad University

Abstract

Historical structures reflect the culture, art and beliefs of a society. Having more, richer and diverse number of historical and artistic sites in a society shows its maturity (cultural, economic and social) and stability in short or long spans of time. Historical pieces are cultural wealth of modern societies, and those with richness of these pieces are more proud of their history and past. The necessity to protect these structures is one of the concerns of the human societies, owning more of them makes it more serious to protect them. These pieces are the identity of a nation, which should be preserved and passed to the next generation as a precious trust. Iran was among the first countries to become a member of UNESCO World Heritage Center. UNESCO is the main trustee for protecting these outstanding pieces; each piece mentioned in the World Heritage List receives financial and technical aids, along with preservation. Iran has 24 sites registered in the list. Fars, Khuzestan, Kerman and Isfahan provinces have the most proportions. The Iranian gardens, as a collection of the list of registered sites, are among valuable pieces of art, architecture and culture in Iranian culture, which have affected art, architecture and culture of countries throughout the world.

Keywords: Cultural Heritage, Historical Monuments, Iranian Garden, Persian Garden, World Heritage, Tangible Heritage.

مقدمه

ایران با داشتن تمدنی ده‌هزارساله و آثار باشکوه معماری، در زمره کشورهای کهن و باستانی جهان است. تعدد ابنیه باستانی و تاریخی از هزاره‌ها و سده‌های گذشته حاکی از نبوغ و دانش ایرانیان در علم ساختمان‌سازی است. سابقه حفاظت و صیانت از این مواریث کهن به‌صورت رسمی به سده نوزدهم میلادی بازمی‌گردد. اولین سازمانی که حفاظت از ابنیه تاریخی ایران را عهده‌دار شد، «اداره اوقاف و صنایع مستظرفه» بود که در سال ۱۲۸۵خ تشکیل شد. از آن زمان تا به حال سازمان‌های مختلفی نگهداری از این مواریث کهن را عهده‌دار بوده‌اند که آخرین آنها «وزارت میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری» است. در بعد جهانی، قدمت حفاظت از ابنیه تاریخی به میانه سده هجدهم میلادی بازمی‌گردد که انجمن‌های کوچک اروپایی تشکیل

شدند تا حفاظت از بناهای تاریخی را بر عهده گیرند. به‌دنبال تأسیس سازمان ملل متحد در دهه ۵۰ میلادی، تحولی شگرف در حوزه میراث فرهنگی جهانی رخ داد و آن تأسیس سازمان یونسکو[1] بود که تخصصی‌تر و جدی‌تر به مطالعه و بررسی آثار تاریخی باارزش کشورهای مختلف می‌پردازد. در سال ۱۹۷۲م با تأسیس «مرکز میراث جهانی یونسکو»[2]، مهم‌ترین گام در راستای حفاظت و صیانت از مواریث برجسته جهانی برداشته شد. از آن زمان تـا کنون، هرساله بناهای باارزش و محوطه‌های تـاریخی و طبیعی بیشتـری به ثبت جهـانی می‌رسند تا زیر نظر کارشناسان از همه جهان باشند و در نتیجه، این آثار باشکوه بهتر و درست‌تر نگهداری شوند و بیشتر در معرض دید و بهره‌مندی قرار گیرند.

۱) میراث فرهنگی ملموس و ناملموس چیست؟

به مجموعه دستاوردها و داشته‌های تاریخی، فرهنگی، قومی، آداب و رسوم ملی و محلی یک کشور که طی دهه‌ها، سده‌ها و هزاره‌ها حاصل شده، **میراث فرهنگی** آن کشور گفته می‌شود. وظیفه حفاظت و صیانت از این آثار باارزش و ماندگار در کشور ما بر عهده وزارت میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری است. **میراث فرهنگی** به دو دسته **ملموس** (مادی) و **ناملموس** (غیرمادی/ معنوی) تقسیم می‌شود. آثار ملموس آثار قابل لمس و قابل دیدن هستند، شامل آثار معماری، اماکن تاریخی، محوطه‌های تاریخی، آثار و اشیاء تاریخی (موزه‌ای)، کوه‌ها، دریاها، مناظر طبیعی، رودخانه‌ها و...؛ و میراث ناملموس شامل میراث معنوی و خاطره‌ای مانند مراسم تعزیه، صنایع دستی، نقالی، عید نوروز، بازی چوگان و... می‌شود. کشور ایران ۲۴ اثر ثبت‌شدهٔ ملموس جهانی دارد. از آثار ملموس جهانی ایران می‌توان به تخت جمشید، میدان نقش‌جهان، مجموعه قنات‌های ایرانی، مجموعه باغ‌های ایرانی و شهر تاریخی یزد؛ و از آثار ثبت‌شدهٔ جهانی میراث ناملموس ایران هم می‌توان به مراسم تعزیه، نقالی، عید نوروز و بازی چوگان اشاره نمود.

۲) تاریخچه یونسکو

یونسکو سازمان علمی، آموزشی و فرهنگی ملل متحد و زیرمجموعه‌ای از سازمان ملل متحد است. سازمان ملل متحد پس از جنگ جهانی دوم و یونسکو نیز در همان سال ۱۹۴۵م تأسیس شد و مقر دائمی آن پاریس است. رسالت یونسکو ترویج و ارتقاء فرهنگ، علم و دانش و حفظ دستاوردهای بشری در طول زمان است.

۳) تاریخچه مرکز میراث جهانی یونسکو

مرکز میراث جهانی یکی از مؤسسه‌های فرهنگی یونسکو است که در سال ۱۹۷۲م تشکیل شد؛ مقر آن در پاریس است و رسالت آن، حفاظت و صیانت از داشته‌های فرهنگی، تاریخی و طبیعی با ارزش و برجسته ملل مختلف است. **میراث جهانی یونسکو** به مکان‌ها، محوطه‌ها، بناها، صحراها، کوه‌ها، جنگل‌ها و... گفته می‌شود که پس از نامزدی در یونسکو، به ثبت میراث جهانی می‌رسند و در فهرست میراث جهانی یونسکو قرار می‌گیرند. پس از ثبت این آثار، وظیفه تمام ملت‌ها و کشورها فارغ از نژاد، مذهب، دین و زبان صیانت و

1. UNESCO = United Nations Educational, Scientific and Cultural Education
2. WHC = World Heritage Center

پاسداری از آن مواریث جهانی است. هدف از ایجاد جامعه میراث جهانی تشویق و ترغیب ملت‌ها برای حفظ آثار باارزش و ماندگارشان برای نسل فعلی و نسل‌های آینده، به عنوان میراث همگانی بشری از طریق ثبت این آثار تاریخی و فرهنگی در فهرست میراث جهانی و دریافت کمک‌های مالی و علمی و فنی در جهت نگهداری و صیانت کشورها از آثاری است که ثبت جهانی می‌شوند تا بدین‌سان نسل‌های آینده از این گنجینه‌های مادی و معنوی برخوردار شوند و تعاملات فرهنگی و علمی بین کشورها در این زمینه گسترش یابد. سازمان میراث جهانی خود به مؤسسات و انجمن‌های کوچک‌تر و تخصصی‌تری تقسیم می‌شود و این گروه‌ها به‌طور فنی‌تر و تخصصی‌تر با کمک کارشناسان خود به مطالعه و پژوهش این آثار می‌پردازند. تا کنون قریب به ۱۱۰۰ اثر ملموس جهان در فهرست میراث جهانی یونسکو قرار گرفته‌است که از این تعداد ۲۴ اثر سهم ایران تا سال ۱۳۹۸ است.

تصویر ۱)
نشان «مرکز میراث جهانی یونسکو»
(مأخذ: وبگاه مرکز میراث جهانی یونسکو)

۴) تغییر نگرش‌ها در مرکز میراث جهانی

در نخستین سال‌های فعالیت مرکز میراث جهانی، هر کشور می‌توانست سالیانه سه اثر معرفی و ثبت جهانی نماید. در سال ۱۳۵۸ کشورمان توانست سه اثر تخت جمشید، زیگورات چغازنبیل و میدان نقش جهان را در فهرست میراث جهانی قرار دهد (وبگاه مرکز میراث جهانی یونسکو). با گذشت زمان و مطرح شدن سازمان میراث جهانی و عواید آن، کشورهای مختلف انگیزه پیدا نمودند و به تکاپو افتادند تا آثار باارزش کشور خود را هر چه بیشتر ثبت جهانی نمایند؛ با این روند فزاینده سازمان میراث جهانی تصمیم گرفت سهمیه هر کشور که می‌توانست تعداد آثار خود را هرساله به ثبت جهانی برساند را از سه به دو اثر کاهش دهد تا کشورهای بیشتری بتوانند آثار برجسته خود را ثبت میراث جهانی نمایند و از مزایای آن بهره‌مند شوند (همان). در سال‌های اخیر با رشد چشمگیر مرکز میراث جهانی و تعاملات فرهنگی، روند ارسال پرونده‌های آثار تاریخی و طبیعی برای ثبت جهانی فزونی یافته، لذا سازمان فوق در تصمیم جدید خود اعلام نموده که هر کشور در هر سال تنها می‌تواند یک اثر، اعم از میراث تاریخی و میراث طبیعی، به ثبت میراث جهانی برساند (همان).

۵) روند ثبت آثار در فهرست میراث جهانی

کشورهای درخواست‌کننده بایستی فهرستی جامع و کامل از مکان‌های مهم طبیعی و فرهنگی باارزش خود که احتمال می‌دهند در فهرست میراث جهانی قرار می‌گیرد، تهیه نمایند؛ لذا در این فهرست، اولویت‌بندی آثار حائز اهمیت است. این فهرست «فهرست موقت» نامیده می‌شود. آن کشور می‌تواند هر سال یکی از این آثار را به یونسکو برای ثبت معرفی نماید. ایران ۵۰ اثر تاریخی و طبیعی در فهرست موقت خود دارد که هر سال،

یکی از آنها را برای ثبت جهانی نامزد می‌نماید (همان). پرونده نامزدی توسط شورای بین‌المللی ابنیه و محوطه‌ها و اتحادیه بین‌المللی حفاظت از بناهای تاریخی (**ایکوموس**)[۳] و مؤسسات تخصصی دیگر یونسکو همانند **ایفلا** (مؤسسه مطالعه و بررسی میراث طبیعی)[۴] ارزیابی می‌شود. نتایج و توصیه‌های به‌دست‌آمده از این ارزیابی به کمیته میراث جهانی یونسکو تحویل می‌شود. این کمیته هر سال یک بار تشکیل جلسه می‌دهد و درمورد ثبت آثار تصمیم می‌گیرد؛ در صورت به نتیجه نرسیدن پرونده، آن را به کشور مورد نظر جهت تکمیل آن ارجاع می‌دهد؛ همانند پرونده شهر دستکند میمند کرمان که در سال اول به‌دلیل ناقص بودن و نامفهوم بودن، پرونده اثر فوق برگشت خورد و پس از رفع نواقص از سوی ایران و ارسال دوباره آن به یونسکو، سال بعد ثبت میراث جهانی شد (طالبیان). پس از تأیید پرونده، کارشناسان و ارزیابان سازمان میراث جهانی یونسکو برای بررسی و ارزیابی اثر مورد نظر به آن محل اعزام می‌شوند و از نزدیک آن را ارزیابی و رصد می‌نمایند تا تصمیم نهایی برای قبول پرونده اتخاذ شود. هرساله طی اجلاسی چندروزه، پرونده‌های تأییدشده مورد داوری نهایی قرار می‌گیرند. در این اجلاس، نمایندگان تمام کشورهای عضو یونسکو حضور دارند و به دفاع از پرونده‌های خود می‌پردازند تا ثبت جهانی شوند. ده معیار برای پذیرش یک مکان به‌عنوان میراث جهانی یونسکو وجود دارد که اثر مورد نظر بایستی حداقل یکی از آن‌ها را دارا باشد (وبگاه مرکز میراث جهانی یونسکو).

۵-۱) معیارهای ثبت

هر اثر دست‌کم باید یکی از معیارهای بیان‌شده برای ثبت در میراث جهانی را دارا باشد. در مجموع ۱۰ معیار وجود دارد که از این تعداد، ۶ معیار در ارتباط با آثار تاریخی و فرهنگی و ۴ معیار در ارتباط با میراث طبیعی است (همان). هر اندازه مکان مورد نظر قدیمی‌تر، اصیل‌تر و تأثیرگذارتر باشد، اثر فوق معیارهای بیشتری دربر خواهد داشت، برای مثال آثار تخت جمشید و پاسارگاد هر کدام ۵ معیار از ۶ معیار فرهنگی را دارند که حاکی از ارزش و پرقدر بودن این بناهای باستانی است.

۵-۱-۲) معیارهای میراث فرهنگی (۶ معیار)

(۱) نشان‌دهنده شاهکاری از نبوغ و خلاقیت انسانی باشد.

(۲) نشان‌دهنده تبادل ارزش‌های بشری در یک بازه زمانی در یک منطقه فرهنگی از لحاظ پیشرفت در معماری یا فناوری، برنامه‌ریزی شهری یا طراحی چشم‌انداز باشد.

(۳) گواهی بی‌همتا یا دست‌کم استثنایی بر یک سنت فرهنگی یا تمدن زنده یا ازمیان‌رفته باشد.

(۴) نمونه‌ای برجسته در معماری یا تکنولوژی که مرحله مهمی از تاریخ بشر را نشان دهد.

(۵) نمونه برجسته‌ای از تعامل بین انسان و محیط زیست یا نماینده یک فرهنگ باشد.

(۶) به‌طور مستقیم یا ملموس مرتبط با رویدادها یا سنت‌های زندگی، افکار و عقاید یا آثار هنری یا ادبی دارای اهمیت عالی جهانی باشد.

(ویکیپدیا)

3. ICOMOS
4. IFLA

۵-۱-۳) معیارهای میراث طبیعی (۴ معیار)

(۷) پدیده بی‌نظیر طبیعی با زمینه‌های استثنایی و زیباشناسی باشد.

(۸) نمونه برجسته از مراحل و تغییرات تاریخ زمین‌شناسی باشد.

(۹) نمونه برجسته از فرآیندهای زیست‌محیطی و بیولوژیکی در تکامل و توسعه زمینی، اکوسیستم‌های ساحلی و دریایی و جوامع از گیاهان و جانوران باشد.

(۱۰) شامل زیستگاه‌های طبیعی مهم از نظر تنوع زیستی و حاوی گونه‌های در خطر باشد.

(ویکیپدیا)

۶) موارد مورد نیاز پرونده‌های نامزد میراث جهانی

در پرونده ارسالی به یونسکو باید موارد زیر روشن و تعریف شده‌باشد تا پرونده ارزیابی و در نهایت پذیرفته شود. درصورتی‌که اطلاعات پرونده ناقص و یا نامفهوم باشد، پرونده به کشور درخواست‌کننده ارجاع داده می‌شود تا نقایص آن برطرف شود. در زیر به اطلاعات مورد نیاز پرونده‌های نامزد ثبت جهانی اشاره می‌شود:

۱- برنامه مدیریت

۲- برنامه مرمت و حفاظت

۳- متولی و مالک اصلی اثر

۴- نهادهایی که حمایت‌های قانونی و مالی و فنی از اثر می‌کنند

۵- حریم‌های اطراف اثر

۶- حفاظت فیزیکی از اثر

۷- تشریح معیارهای پیشنهادی (۱۰ معیار فوق‌الذکر)

۸- هرگونه اطلاعات یا سندی که به ثبت اثر کمک نماید

۹- نقشه‌ها و مستندات معماری اثر

۱۰- اطلاعات تاریخی، فنی و هنری اثر

۱۱- تصاویر تاریخی و تصاویر وضع موجود اثر

۱۲- تشریح وضع موجود اثر

۱۳- مطالعات تطبیقی

۱۴- طرح‌های آتی در ارتباط با اثر

۷) پیشینه ایران در ثبت آثار خود در میراث جهانی

در سال ۱۳۵۸ سه اثر تخت جمشید، چغازنبیل و میدان نقش جهان در فهرست میراث جهانی قرار گرفتند. پرونده این سه اثر قبل از انقلاب تهیه شده‌بود ولی بعد از انقلاب ثبت جهانی شدند. با شروع جنگ تحمیلی

کشور درگیر جنگ، خرابی و تبعات آن شد و دیگر این امور در اولویت نبود، لذا کشورمان بخاطر مشکلات موجود پرونده‌ای جهت ثبت جهانی به یونسکو ارسال نکرد تا اینکه در سال ۱۳۸۳ خورشیدی پس از وقفه‌ای ۲۵ساله، در صدد تهیه و تشکیل پرونده‌های ثبتی از بناهای با ارزش برآمد. اولین اثری که پس از این وقفه طولانی در فهرست میراث جهانی قرار گرفت و ثبت شد، مجموعه تخت سلیمان تکاب بود. هم‌اکنون ایران ۲۴ اثر ثبت‌شدهٔ جهانی دارد و از این آثار، ۲۲ اثر میراث معماری و تاریخی هستند و دو اثر دیگر (دشت لوت و جنگل‌های هیرکانی) میراث طبیعی (وبگاه مرکز میراث جهانی یونسکو).

۸) معرفی میراث جهانی ملموس ایران

اولین اثری از ایران که در فهرست میراث جهانی قرار گرفت، **چغازنبیل** بود و آخرین اثری که در سال ۱۳۹۸ در فهرست میراث جهانی قرار گرفت، **جنگل‌های هیرکانی** (همان). در سال ۱۳۹۹ پرونده **منظر فرهنگی اورامانات** به دبیرخانه یونسکو ارسال شده و مورد تأیید قرار گرفته؛ و در آینده نزدیک ارزیابان و کارشناسان سازمان میراث جهانی به این منطقه برای بررسی و ارزیابی پرونده و معیارهای آن راهی خواهند شد (طالبیان).

آثار ثبت‌شده ایران در فهرست میراث جهانی به ترتیب تاریخ ثبت عبارتند از (وبگاه مرکز میراث جهانی یونسکو):

۱) چغازنبیل؛ ۱۹۷۹م (عکاس: رودریگو واراس)

۳) تخت جمشید؛ ۱۹۷۹م (عکاس: فرانچسکو باندارین)

۲) میدان نقش جهان؛ ۱۹۷۹م (عکاس: رودریگو واراس)

۴) تخت سلیمان؛ ۲۰۰۳م (عکاس: مارتین گرِی)

۵) بم و چشم‌انداز فرهنگی آن؛ ۲۰۰۴م (عکاس: مارتین گرِی)

۶) پاسارگاد؛ ۲۰۰۴م (عکاس: سروش انگبینی)

۷) سلطانیه؛ ۲۰۰۵م (عکاس: بابک صدیقی)

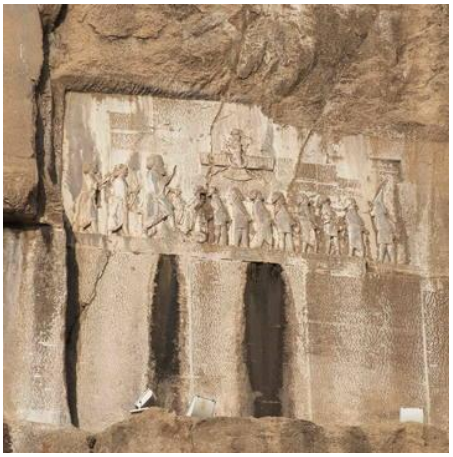

۸) بیستون؛ ۲۰۰۶م (عکاس: چو هون چیو وینسنت)

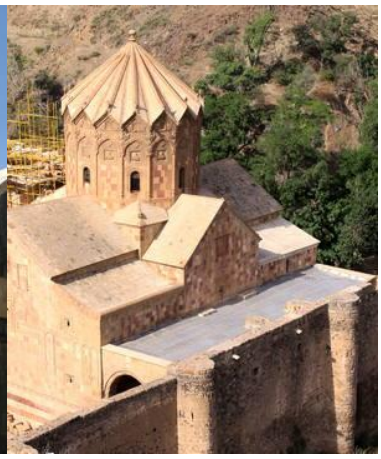

کلیسای استفانوس مقدس
(عکاس: سروش انگبینی)

کلیسای تادئوس مقدس (قره کلیسا)
(عکاس: سروش انگبینی)

کلیسای زُرزُز (مریم مقدس)
(عکاس: چو هون چیو وینسنت)

۹) کلیساهای ارامنهٔ [شمال غرب] **ایران؛** ۲۰۰۸م

۱۰) سازه‌های آبی شوشتر؛
۲۰۰۹م (مأخذ: ویکیپدیا)

۱۱) آرامگاه و خانقاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی؛
۲۰۱۰م (عکاس: محمد تاجیک)

۱۲) بازار تاریخی تبریز؛
۲۰۱۰م (عکاس: محمد تاجیک)

۱۳) باغ ایرانی (رک بخش ۹-۵)؛
۲۰۱۱م (عکاس: سباستیَن موریسه)

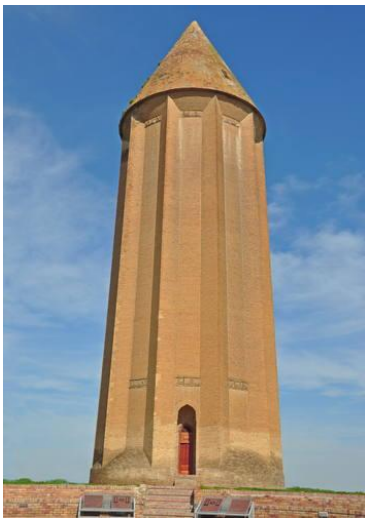

۱۴) گنبد قابوس؛ ۲۰۱۲م
(عکاس: آتوسا مؤمنی)

۱۵) مسجد جامع اصفهان؛ ۲۰۱۲م
(مأخذ: پایگاه مسجد جامع اصفهان)

۱۶) کاخ گلستان؛ ۲۰۱۳م (عکاس: سروش انگبینی)

۱۷) شهر سوخته؛ ۲۰۱۴م (مأخذ: یونسکو)

۱۸) چشم‌انداز فرهنگی میمند؛ ۲۰۱۵م (عکاس: پ. کرم‌نژاد)

۱۹) شوش؛ ۲۰۱۵م (عکاس: بابک صدیقی)

۲۰) دشت (کویر) لوت؛ ۲۰۱۶م (عکاس: مهران مقصودی)

۲۱) قنات ایرانی[۵]؛ ۲۰۱۶م (عکاس: س. ح. راشد)

۵) شامل ۱۱ رشته قنات (قصبهٔ گناباد، بلده فردوس، زارچ یزد، مون اردستان، حسن‌آباد مهریز، وزوان، مزدآباد میمه، جوپار کرم ابراهیم‌آباد اراک، قاسم‌آباد بم و اکبرآباد بم).

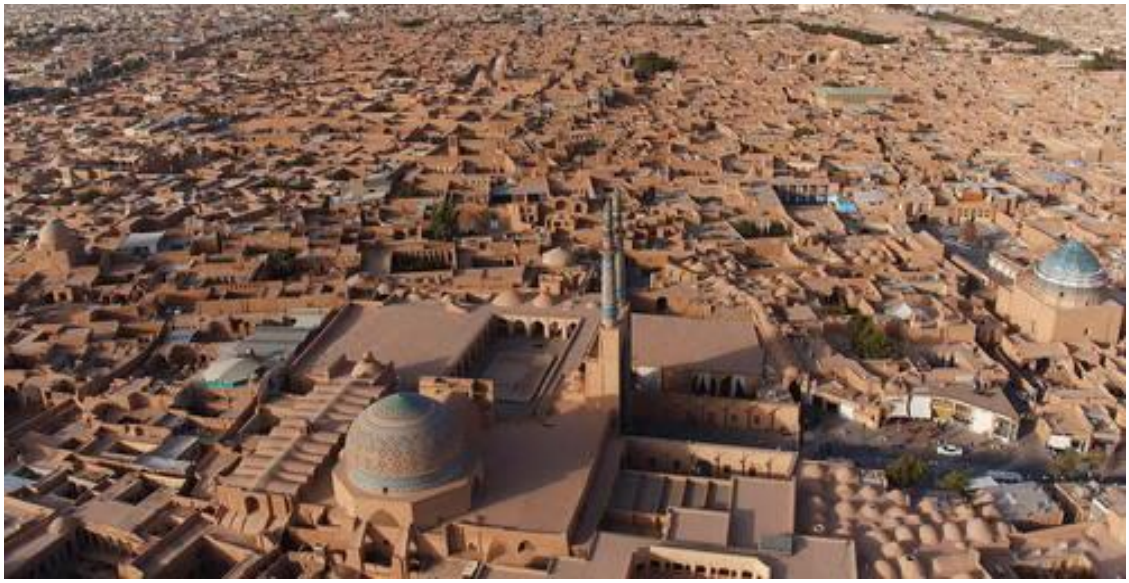

۲۲) شهر تاریخی یزد؛ ۲۰۱۷م (عکاس: س. ح. راشدی)

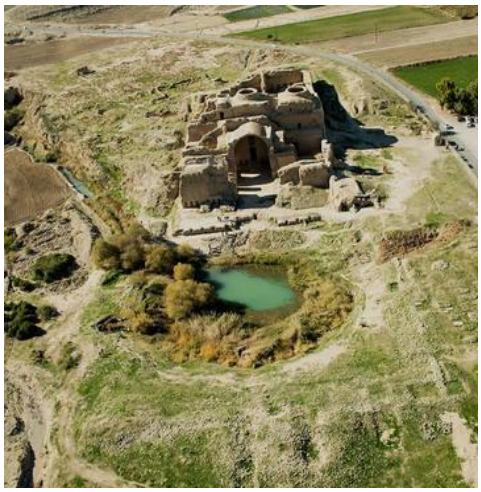

۲۳) چشم‌انداز باستان‌شناختی فارس[۶]**؛** ۲۰۱۸م
(عکاس: س. ح. راشدی)

۲۴) جنگل‌های هیرکانی؛ ۲۰۱۹م
(عکاس: فریبا بابایی)

۹) باغ‌های ایرانیِ ثبت‌شده در فهرست میراث جهانی

۹-۱) پیشینهٔ باغ ایرانی

پیشینهٔ هنر باغ‌سازی به سده هفتم پم. می‌رسد. در بیشتر منابع تاریخی، از باغ معلق بابل که در بین‌النهرین واقع شده‌بود، به‌عنوان نخستین باغ ثبت‌شده در تاریخ مکتوب جهان نام می‌برند. تاریخچه باغ ایرانی نیز به دوران پیش از اسلام و سده ششم پم. بازمی‌گردد. اولین باغ ایرانی، در نخستین پایتخت باستانی هخامنشیان،

۶) شامل ۸ اثر (شهر باستانی بیشاپور، غار شاپور، کاخ ساسانی سروستان، شهر باستانی اردشیرخُوَرّه، کاخ اردشیر بابکان، قلعهٔ دختر، نقش برجسته دیهیم‌گذاری و نقش برجسته پیروزی اردشیر بر اردوان).

پاسارگاد شکل گرفت و این باغ کهن‌الگوی باغ ایرانی شناخته می‌شود و در واقع الگویی در جهت شناخت و مطالعه باغ‌های ایرانی پس از خود است. باغ ایرانی در دوره ساسانیان نیز به حیات خود ادامه داد. شکل‌گیری باغ‌های دیگر درگوشه وکنار شاهنشاهی در دستور کار بود. پس از ورود اسلام به ایران، باغ‌ها پذیرای رنگ و بوی فرهنگ اسلامی شدند و افزون بر حفظ سنت باغ‌سازی پیشینیان، تفسیر روحانی اسلامی نیز به باغ‌ها افزوده شد و قرآن، کتاب آسمانی مسلمانان، منبع تفسیر و تعبیر باغ‌ها شد. شکل‌گیری و نوع باغ ایرانی متأثر از پردیس است. پردیس باغی بود منظم و دارای هندسه قوی و متقارن با جویبارهای اصلی و فرعی باغ و آب روان و خنک که وظیفه آبیاری و لطیف کردن فضای درون باغ را داشت، با کوشک‌های متعدد در باغ که محل جلوس ساکنان باغ بود و حصاری که باغ را محصور می‌کرد تا حس فضا و مکان ملموس‌تر باشد و درختان مثمر و غیر مثمر که هم نقش سایه‌سازی و هم نقش تأمین میوه را داشتند. سلسله ایجاد باغ‌ها در حوزه فرهنگی ایران هیچگاه متوقف نشده و حتی دیگر فرهنگ‌ها و کشورها، نظیر هند و اسپانیا را تحت تأثیر خود قرار داده؛ و باغ‌های گورکانی هند نظیر باغ‌های کشمیر، آگرا و لاهور و باغ‌های اسپانیا مانند باغ‌های کوردوبا و الحمرا از این قبیل هستند.

۹-۲) مفهوم باغ ایرانی[۷]

باغ‌های ثبت‌شدهٔ ایرانی در فهرست میراث جهانی شامل نُه باغ واقع در نقاط مختلف ایران است. این باغ‌ها بیانگر تنوع باغ ایرانی‌اند که با شرایط مختلف اقلیمی سازگار شده و تکامل یافته‌اند، درحالی‌که ریشه‌های اصول پشتیبان آنها در دوره کورش بزرگ در سده پنجم پم. وجود دارند. باغ همیشه به چهار بخش تقسیم می‌شده‌است. با نقش مهمی که آب در سیستم آبیاری و تزیینات بازی می‌کند، باغ ایرانی بیانگر باغ نمادین عدن و چهار عنصر زردشتی آسمان، خاک، آب و گیاه است. تاریخچه این باغ‌ها همچنین فرم بناها، کوشک‌ها و حصارها همانند سیستم‌های آبیاری پیچیده از دوره‌های مختلف به قرن ششم پم. بازمی‌گردد.

باغ ایرانی از یک مجموعه باغ که تعداد آنها ۹ تاست، تشکیل و از مناطق مختلف ایران گلچین شده‌است که مشخصاً نشان‌دهنده تنوع شکلی این گونه طراحی باغ هستند و در گذر سده‌ها و در شرایط مختلف اقلیمی قرار داشته‌اند. این باغ‌ها بازتابنده انعطاف‌پذیری چهارباغ -اصل اولیه باغ ایرانی- هستند که در طول بیش از دوهزار سال از زمان نخستین پیدایش در باغ کورش بزرگ، مجموعه کاخ‌مانند پاسارگاد که او بنیان نهاده‌بود، سرسختانه بر جای مانده‌است.

ترکیب عناصر طبیعی با مؤلفه‌های ساخته بشر در باغ ایرانی موجب آفرینش دستاوردی منحصربه‌فرد شده که آرمان‌های هنری، فلسفی و نمادین و مفاهیم دینی را انعکاس می‌دهد. باغ ایرانی مفهوم عدن یا پردیس روی زمین را عینیت می‌بخشد؛ طراحی کامل باغ ایرانی در کنار قابلیتش در پاسخگویی به شرایط سخت اقلیمی، پیامد کاربرد هوشمندانه رشته‌های گوناگون علمی مانند فناوری، مدیریت آب، مهندسی، معماری، گیاه‌شناسی و کشاورزی است.

۷) بخش‌های ۹ تا ۹-۴ برگرفته و ترجمه از وبگاه مرکز میراث جهانی، بخش باغ ایرانی (whc.unesco.org/en/list/1372) است.

تصویر باغ ایرانی در زندگی ایرانی و توصیفات هنری آن نفوذ کرده‌است. اشاره به باغ ایرانی را می‌توان در ادبیات، شعر، موسیقی، خوشنویسی و طراحی فرش دید. متقابلاً این هنرها در چیدمان باغ تأثیر داشته‌اند. ویژگی‌هایی که ارزش برجسته جهانی را القا می‌کند، عبارتند از چیدمان باغ ذکر شده بوسیله تطابق خاص با هر عنصر درون آن و مهارت به‌کاررفته در کرت‌ها یا باغچه‌های گیاهان و نباتات، فراهم کردن آب، سیستم‌های مدیریتی و چرخشی از سرچشمهٔ آب تا باغ، شامل تمام عناصر تزیینی و فنی که استفاده از آب برای ضروریات زیبایی‌شناختی و کاربردی را ممکن می‌سازد، و نظم درختان و گیاهان درون باغ که به ویژگی‌ها و خرده‌اقلیمِ خاص آن کمک می‌کند. مؤلفه‌های معماری، شامل ابنیه اصلی و خدماتی است. تلفیق استفاده از زمین و گیاهان رستنی محیطی منحصربه‌فرد ساخت انسان خلق می‌کند. پیوند با دیگر اشکال هنر در یک تعامل دوجانبه، بر باغ ایرانی تأثیر داشته و دارد و به ویژگی‌های مسلّم بصری و اثرهای صدا در باغ‌ها کمک کرده‌است.

۹-۳) معیارهای ثبت باغ ایرانی

باغ‌های ایرانی با ۵ معیار از ۶ معیار میراث فرهنگی در سال ۲۰۱۱ در فهرست میراث جهانی قرار گرفته‌اند. استان‌های اصفهان، فارس و یزد، هر کدام با دو باغ؛ و استان‌های کرمان، مازندران و خراسان جنوبی، هر کدام با یک باغ؛ مجموعه باغ‌های ایرانی ثبت‌شدهٔ جهانی را تشکیل می‌دهند (نقشه ۱).

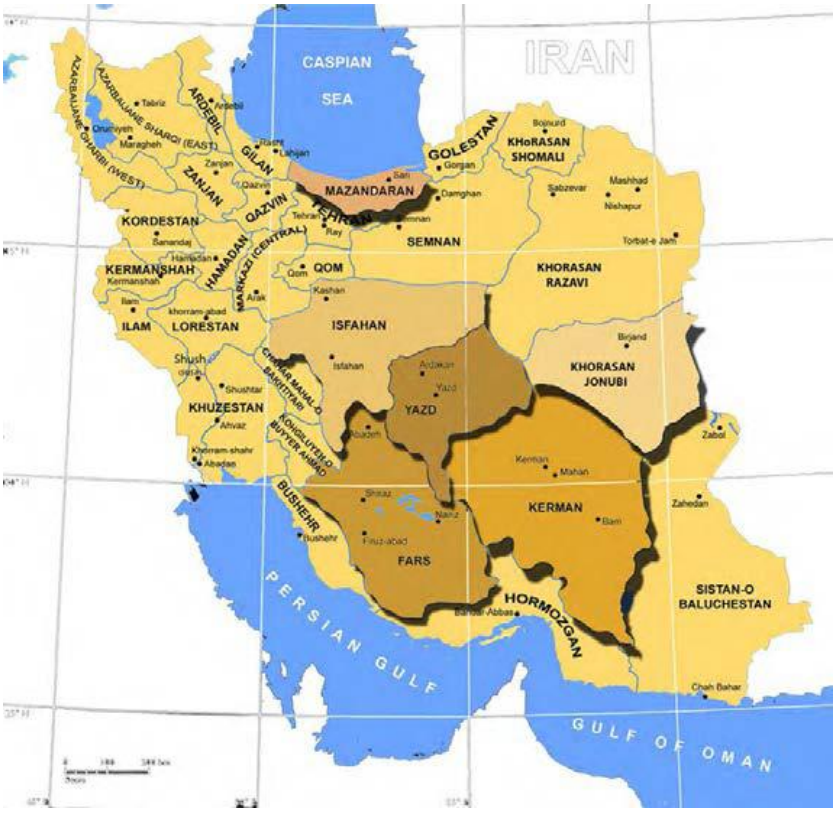

نقشه ۱) استان‌های دارنده باغ‌های ایرانی دارای ثبت جهانی
(مأخذ: پرونده ثبت باغ‌های ایرانی در فهرست میراث جهانی یونسکو)

معیار اول: باغ ایرانی شاهکاری از نبوغ هنری بشر است. طرح باغ ایرانی بر اساس زاویه قائمه و تناسبات هندسی است؛ اغلب به چهار بخش تقسیم می‌شود که به‌عنوان چهارباغ شناخته می‌شود. طرح‌اندازی باغ ایرانی به‌دلیل ارائه راه‌حل‌های مهندسی ابتکاری و خلاقانه همراه با یک سیستم منظم آبرسانی پیچیده مانند انتخاب مناسب گل و گیاه و موقعیت آن در چیدمان باغ امکان‌پذیر شده‌بود. به‌راستی باغ ایرانی با شکل دادن تمایزی آشکار با محیط بیابانی‌اش، در پیوند با ایده بهشت زمینی بوده‌است.

معیار دوم: باغ ایرانی تعاملات مهم ارزش‌های انسانی را به نمایش می‌گذارد که مرجع اصلی در توسعه طراحی باغ در آسیای غربی و کشورهای عربی و حتی اروپا بوده‌است. هندسه و تقارن معماری آن همراه با سیستم مدیریت آب مجموعه‌ای است که به نظر می‌آید در طراحی تمام این باغ‌ها تأثیر داشته‌است. واموازه پارادایس از واژه فارسی پردیس در زبان‌های اروپایی، نام باغ زیبایی بود که به‌وسیله دیوار محصور شده‌بود.

معیار سوم: باغ ایرانی گواهی استثنایی و حتی منحصربه‌فرد بر سنت‌های فرهنگی است که در طول بیش از ۲۵۰۰ سال در ایران و خاورمیانه تکامل یافته‌است. باغ ایرانی در طول تکاملش، با بدل شدن به گزینه اصلی در اقامتگاه‌های خصوصی، کاخ‌ها و ساختمان‌های عمومی و نیز مجموعه‌های وابسته به مؤسسات مذهبی یا عام‌المنفعه مانند آرامگاه‌ها، چیدمان بوستان‌ها، کاخ‌باغ‌ها، میدان‌ها و غیره، در رویکردهای پرشمار فرهنگی و اجتماعی جامعه نقش داشته‌است.

معیار چهارم: باغ ایرانی نمونه برجسته‌ای از نوعی طراحی باغ است که از راه به‌کارگیری عناصر طبیعی و انسانی و تلفیق دستاوردهای عالی فرهنگ ایرانی به‌صورت بیانی مادی و هنری-نمادین در هماهنگی با طبیعت، به‌دست آمده‌است. باغ ایرانی به‌راستی الگویی شده برای چیدمان باغ طراحی‌شدهٔ هندسی که در سراسر گیتی پراکنده شده‌است.

معیار ششم: باغ ایرانی مستقیماً وابسته به رشد فرهنگی ارزش‌های برجسته جهانی است؛ مانند آثار ادبی چون شعرهای سعدی، حافظ و فردوسی. همچنین باغ ایرانی سرچشمه اصلی الهام برای طراحی فرش ایرانی، نقاشی، مینیاتور، موسیقی، تزیینات معماری و دیگر هنرهاست. در اوستا، کتاب مقدس کهن زردشتیان، باغ ایرانی و گیاهان مقدس آن به‌عنوان یکی از چهار عنصر طبیعی (زمین، بهشت، آب و گیاه) ستایش شده‌است. چهارباغ انعکاس درکی اسطوره‌ای از طبیعت و نظم جهانی در چشمان مردمان ایران باستان است.

۹-۴) حفاظت و اصالت باغ‌های ایرانی

۹-۴-۱) وضعیت نگهداری

باغ ایرانی شامل مجموعه‌ای از باغ‌های شگفت‌انگیز از سراسر ایران و هر باغ شامل عناصر تحسین‌برانگیزی است که دست به دست هم داده‌اند تا ارزش برجسته جهانی مجموعه‌ها را بیان کنند. عناصر تشکیل‌دهندهٔ باغ‌های ثبت‌شدهٔ جهانی ایران در وضعیت خوبی هستند و به‌خوبی نگهداری می‌شوند.

۹-۴-۲) اصالت

باغ ایرانی و همه مؤلفه‌های آن در عین پایبندی به الگوی هندسی اولیه خود، چهارباغ، دوشادوش تکامل جامعه ایرانی، رشد یافته‌است. در این میان، می‌توان از باغ‌های پاسارگاد و عباس‌آباد به‌عنوان چشم‌انداز باستانی یاد کرد، درحالی‌که هفت باغ دیگر نقش فعالشان درون بافت‌های اجتماعی و اقتصادی را حفظ کرده‌اند.

۹-۵) باغ‌های ایرانیِ دارای ثبت جهانی

نُه باغ ایرانی با پراکندگی نسبی در سراسر ایران (نقشه ۲) و تنوعی قابل ملاحظه از نظر پیشینهٔ ساخت، کارکرد، طراحی، چیدمان، معماری، پوشش گیاهی، و بافت اقلیمی و طبیعی؛ مجموعهٔ باغ ایرانیِ ثبت‌شده در فهرست میراث جهانی را شکل داده‌اند. هر یک از این نُه باغ به‌تنهایی دارای همه معیارهای این مجموعه برای تلقی به‌عنوان یک میراث ارزشمند جهانی است. آشنایی دیداری اندکی با تک‌تک این باغ‌ها، می‌تواند دریچه‌ای باشد به‌سوی آشنایی مفصل پژوهشگران با این مواریث ارزشمند جهانی.

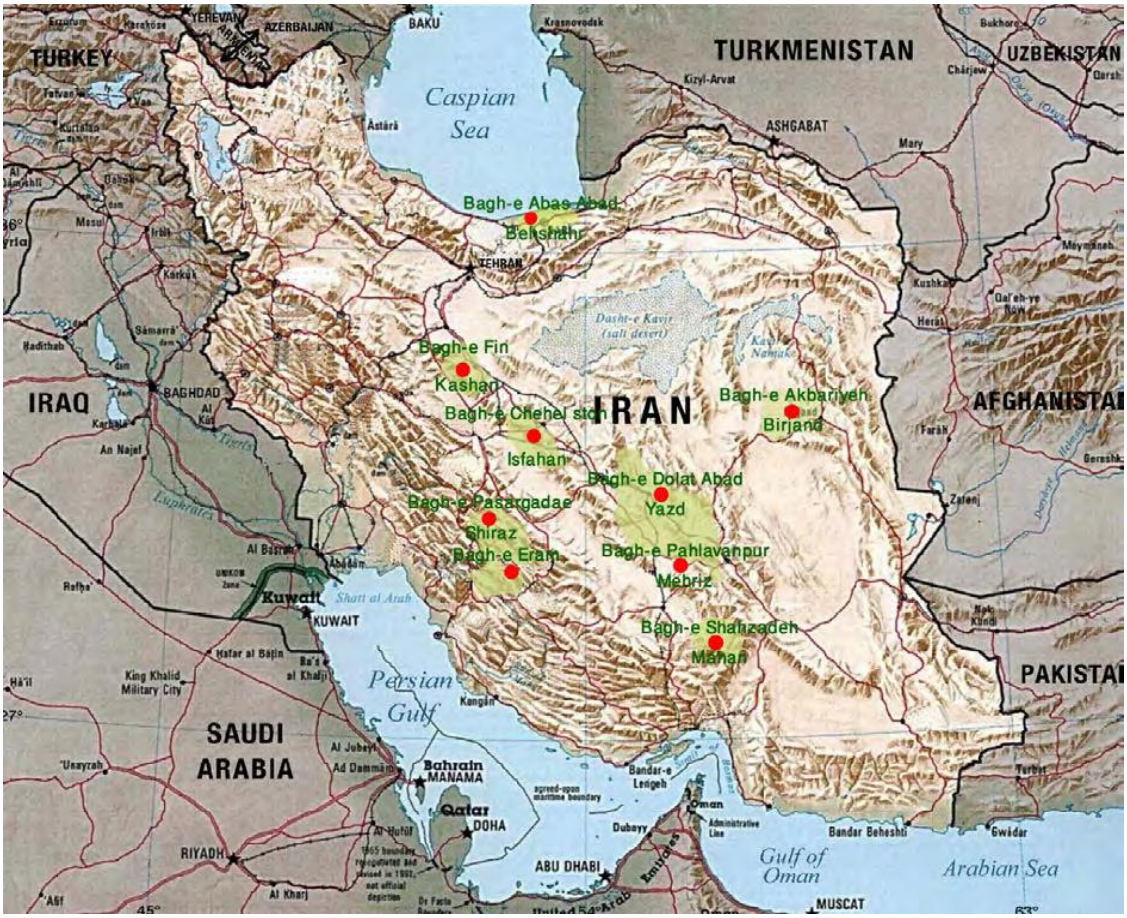

نقشه ۲) نقشه پراکندگی باغ‌های ایرانیِ دارای ثبت جهانی
(مأخذ: پرونده ثبت باغ‌های ایرانی در فهرست میراث جهانی یونسکو)

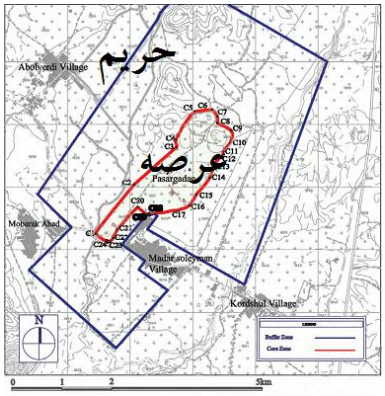

۱) باغ پاسارگاد (دوره هخامنشی)

۲) باغ فین کاشان (دوره‌های سلجوقی تا صفوی)

۳) باغ عباس‌آباد بهشهر (دوره صفوی)

۴) باغ چهلستون اصفهان (دوره صفوی)

۵) باغ دولت‌آباد یزد (دوره زند)

۶) باغ شاهزادهٔ ماهان (دوره قاجار)

۷) باغ اکبریه بیرجند (دوره قاجار)

۸) باغ پهلوان‌پور مهریز (دوره قاجار)

۹) باغ ارم شیراز (دوره قاجار)

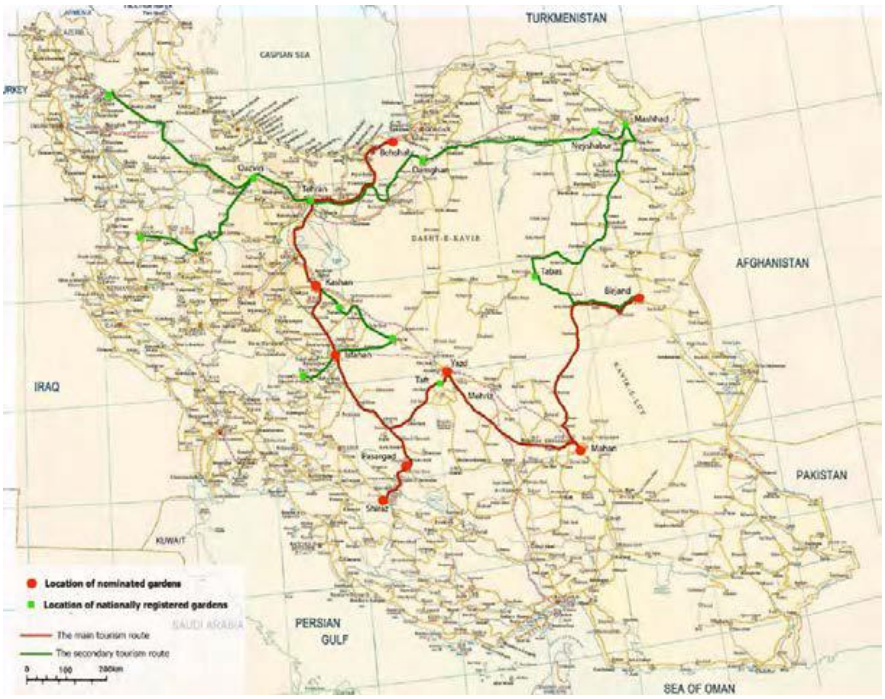

نقشه ۳)
مسیرهای گردشگری
برای بازدید از باغ‌های ایرانی

نتیجه‌گیری

میراث فرهنگی هویت و شناسنامه ملت‌هاست؛ مجموعه‌ای از داشته‌های فرهنگی، تاریخی، ادبی و هنری یک ملت در طول تاریخ. هدف از نگهداری از میراث فرهنگی تربیت و آموزش نسل فعلی و انتقال آن به نسل‌های بعدی است. سازمان میراث جهانی یونسکو که متولی حفاظت و صیانت از گنجینه‌های باارزش جهانی است، با ثبت این آثار در فهرست میراث جهانی آثار را تحت حمایت خود قرار می‌دهد. ایران با داشتن ۲۴ اثر جهانی جزو ۱۰ کشور دارای بیشترین آثار ثبت‌شده جهانی است و این امر حکایت از قدمت و اصالت میراث فرهنگی کشورمان دارد. وزارت میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری متولی اصلی حفاظت از این گنجینه‌های مادی و معنوی ایران است؛ اما بر همه ماست که از این میراث فاخرِ ماندگار، نگهداری نماییم تا آیندگان نیز از این گنجینه‌های گرانسنگ بهره‌مند گردند.

منابع و مآخذ

۱) پرونده نامزدی باغ ایرانی برای ثبت در فهرست جهانی، وبگاه مرکز میراث جهانی یونسکو، شماره ۱۳۷۲.

۲) پیرنیا، محمدکریم؛ «باغ‌های ایران»، *مجله آبادی*، دوره چهارم، شماره ۱۵، زمستان ۱۳۷۳، ص ۴.

۳) خسروی جاوید، تورج؛ مستندنگاری و پژوهش.

۴) طالبیان، محمدحسن؛ کلاس درس باغ ایرانی، دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۹۱.

۵) وبگاه مرکز میراث جهانی یونسکو (whc.unesco.org).

۶) وبگاه ویکیپدیای فارسی (fa.wikipedia.org).